

Основни проблеми војног савезништва*

УДК 327.51

Мр Зоран Вучинић

Војно савезништво је историјска категорија и увек је чинило важну компоненту у структури међународних односа. Односно, увек је било важан инструмент спољне политике држава због њихове одбране или постизања циљева који су превазилазили питање сопствене одбране. Зато је, по правилу, савезништво увек било једнако значајно питање како за браниоца, тако и за нападача.

Свако савезништво се заснива искључиво на интересу и постоји само дотле док су подударни интереси савезника. Пошто интерес увек ограничава меру жртвовања савезника за савезничку ствар, савезништво је првенствено фактичко, а не правно питање, без обзира на то што су се савезнички аранжмани најчешће заснивали на уговору. Политички опортунитет је опредељивао државе да улазе у савезе, али и да их напуштају када им је то налагао интерес.

Савезништво је веома суптилан и вишеструко сложен однос како по начину испољавања, условима под којима се успоставља и мотивише, тако и по последицама које може да произведе, посебно на страни онога коме се савезничка помоћ пружа.

Односи у савременој међународној заједници показују да на војно савезништво и даље треба озбиљно рачунати. То значи да ће се многе државе, пре или касније, наћи пред познатом дилемом избора савезника, али и пред дилемом хоће ли жељени савез бити поуздан ослонац у остваривању њихових државних интереса.

Из историје савезничких односа познато је да су се приликом избора савезника државе руководиле различитим критеријумима и да се избор могао обавити само ако је друга држава имала исти интерес. Поузданост успостављеног савеза увек се ценила на основу могућности да се постигне постављени циљ, степена безбедности сваке чланице унутар савеза и степена хомогености савезничког односа. У историји је потврђено да ниједан досадашњи војни савез није био поуздан по било којем од тих критеријума, па чак ни онај који се одржао, односно био победник у рату.

* Аутор је за потребе „Војног дела“, сажео и прилагодио садржај одељка V Значајнија општа питања војних савезништава из књиге *Војни савези од Свете алијансе до НАТО*, у издању НИУ „Војска“, 1996. Реч је о значајном и актуелном садржају.

Савезништво је увек било једна од могућих политичких опција држава у процесу креирања и остваривања, пре свега, њихове спољне политике. Државе су, од свог постанка, улазиле у војне савезе да би се успешније браниле од непријатеља, а често и због тога да би лакше освајале туђе територије и проширивале сферу свог утицаја и своје моћи. Било да су започињале ратове или да су се браниле, увек су тежиле да делују удружено, јер је то претпостављало лакше постизање циљева. Зато је војно савезништво за државе одувек било веома значајан, често чак и одсудно важан инструмент њихове спољне политике. Све то показује да ни у одбрани своје независности, па ни у остварењу освајачких политика, државе нису могле да остану аутархичне, чак ни онда када се радило о најмоћнијим од њих. Због тога је савезништво једнако значајно за државу нападача и за државу браниоца. Јер, онај ко напада, и онај ко се од напада брани, имају исту дилему: ко ће бити на његовој страни, а ко на страни његовог противника. То питање се увек постављало, оно се и сада поставља, а тако ће бити и у будућности.

Свака држава која се опредељивала за савезништво морала је комплексно да процењује не само на кога може да рачуна као на свог савезника већ и под којим условима би се то савезништво остварило. Да је у основи сваког савезништва интерес доказују бројна историјска искуства из савезничких односа. Ако се узме у обзир да и држава којој се нуди савезништво има сопствене мотиве, тј. да у тај однос улази вођена својим интересима, тренутним или дугорочнијим, јасно је да свака страна процењује шта савезништом добија а шта губи, односно шта мора да жртвује и чему може да се нада. Савезништво је, дакле, посао са рачуном. Зато је степен ангажовања државе савезнице опредељен властитим интересом. Наиме, свака страна утврђује свој интерес, одређује начине за његово остваривање и величину жртве коју је спремна да поднесе у настојању да тај интерес постигне или очува. Ни у једном до сада оствареном савезништву није забележено да се нека од савезница жртвовала за савезничку ствар ако није била принуђена због одређених околности. Другим речима, ниједна савезница није у току рата „подметала леђа“ за свог савезника, већ је настојала да се „провуче“ са што мање жртава, настојећи да терет рата падне што је више могуће на савезника.

Савезништво се у пракси испољавало на различите начине – од јавне или прикривене подршке, до непосредног ангажовања у рату на страни савезника или заједно са њим. И у једном и у другом случају савезничко ангажовање се манифестовало кроз веома различите форме и садржаје. У већини случајева савезништво је било успостављено путем међународног уговора (јавног или тајног), мада је било у историји и много савеза *de facto*. Некад је савезништво успостављано и једностраним актима државе, као у случају једностраних изјава Велике Британије и

Француске, 1939. године, да ће бранити Пољску, односно Грчку и Румунију, ако их нападне Немачка.¹

Историјска искуства везана за савезништво показују, међутим, да форма савезничког односа никада није била пресудна за његов успех. Ако се савезништво успостави, оно траје, независно од тога да ли се заснива на формалном акту (уговор), или је настало без њега. А, оно ће у пракси постојати ако се подударе интереси двеју или више држава и трајаће све дотле док ти интереси буду подударни. При том, подударност интереса одређује настанак и постојање савезништва (уговорно или фактичко), а степен те подударности опредељује интензитет и снагу савезничких веза. У пракси се показало да су се увек лако уклањале све препреке међу државама, односно да су се сви међусобни спорови лако превазилазили ако су били мање значајни од ситуације која настаје отпочињањем рата. Зато је савезништво увек првенствено фактичко а не формално питање, односно, ствар је политичког опортунитета.

Не постоји држава која у прошлости није имала потребу за савезништвом, односно која није била у том односу по својој жељи или по диктату, односно по нужди. Да је проблем војног савезништва још увек актуелан показују последњих година и нека збивања на европској, али и на светској политичкој сцени, која одражавају суштину војног савезништва као појаве с изразито дугом традицијом у међународним односима.

Распуштање Варшавског пакта, али не и НАТО-а, који је опстао с амбицијом да и даље јача и да се шири ка Истоку, мноштво захтева за учлањење у тај савез, које је поднела већина бивших чланица ВУ, али и многе државе настале након распада СССР-а, СФРЈ и Чехословачке, постојање руског плана за стварање одбрамбене заједнице у оквиру ЗНД, прецизираног у документу под називом „Основно начело војне доктрине Руске Федерације“, од 18. новембра 1993. године,² и још увек недовољно јасне иницијативе за војним повезивањем у азијском региону, догађаји су који последњих неколико година указују на значајне нове правце у политици војног савезништва. Они су значајни управо стога што показују да распуштањем ВУ није престала потреба не само за постојањем супарничке војне алијансе него ни за политиком војног савезништва на глобалном нивоу. То значи да престанком биполаризма нису престали да постоје разлози за окупљање у војне савезе. Дакле, чинилац *непријатељ* и даље је остао основни разлог за војносавезничко опредељивање, при чему је, у неким случајевима, замењена улога „непријатеља“.

Масовно опредељивање наведених земаља за улазак у НАТО, уз чињеницу да је та алијанса извела неке унутрашње трансформације како би се што боље прилагодила новонасталим околностима, посебно у

¹ О томе детаљније у књизи Зорана Вучинића: *Војни савези од Свете алијансе до НАТО*, НИУ „Војска“, Београд, 1996, стр. 48–49.

² Опширније у *НАТО и партнерство за мир*, „Међународна политика“, Београд, 1996.

Европи,³ даје довољно разлога за песимизам када је реч о прогнозама даље перспективе система колективне безбедности, заснованог Повељом Уједињених нација. Јер, тај систем, од свог зачетка, није испунио наде које су у њега полагане, а сада је још даље од своје универзалности пошто га је монополисала водећа светска сила – Сједињене Америчке Државе.

Пошто је политика војног савезништва још увек актуелна, а то ће сигурно да буде и у будућности, свака држава која се сада, или у неком времену које следи, определи за војно савезништво мораће да решава све велике проблеме које су, у вези с тим, имале државе у прошлости: како изабрати војног савезника и да ли ће склопљени савез бити поуздан ослонац у остварењу постављеног спољнополитичког циља, који је у већини случајева, барем када је реч о малим земљама, имао одбрамбену функцију. Ни један, ни други проблем нису једноставни, и везани су за многе неизвесности и непознанице.

Избор војног савезника

Питање избора војног савезника је први и основни проблем државе која путем војног савезништва настоји да оствари одређене спољнополитичке циљеве. Приликом избора савезника она се нужно руководи одређеним интересима и критеријумима, чији избор зависи од бројних околности које та држава мора да узима у обзир. При томе постоји разлика између околности у мирнодопском периоду и околности у којима се ствара ратни савез. Али, и у једном и у другом случају питање савезништва је сложено и заинтересована држава мора на најбољи и најефикаснији начин да га размотри и донесе коначну одлуку. Савезништво, као спољнополитички циљ, има за државу стратешки значај пошто се тиче њене безбедности, а такав значај има и када се државе савезнички повезују да би постигле циљеве који превазилазе интересе безбедности, као што је, на пример, био случај са стварањем војних осовина пред Први и Други светски рат.

Када је безбедност разлог за проналажење савезника избор треба да се обави тако да укупна војна моћ савезништва буде, ако не већа, оно барем иста као војна моћ противника. Само такво савезништво, ако је дефанзивно, постаје чинилац одвраћања могућег угрожавања безбедности држава чланица. Насупрот томе, код офанзивних савеза укупна моћ мора да буде већа од противничке моћи. Јаче државе понекад немају потребу да улазе у савезе да би се заштитиле или угрозиле безбедност неке слабије државе, али слабија држава је увек приморана да кроз савезничко повезивање оствари ниво моћи који јој гарантује безбедност.

Проблем избора савезника у основи је, дакле, везан за постојање сличних интереса држава, јер без њих, иако могу имати различите

³ Исто, стр. 228.

основе, нема ни војног савеза. Међутим, чак и у таквим ситуацијама могу да се испрече бројне тешкоће, јер државе често имају и своје посебне интересе, који могу, чак, да буду оштро супротстављени заједничким интересима. Разлог зашто још ниједна од заинтересованих држава за пријем у НАТО није остварила тај циљ управо је у чињеници да још увек не постоје сви неопходни услови за подударност интереса између тих земаља и чланица те алијансе, иако се НАТО декларисао за њихов пријем.

Често су државе прикривале своје праве интересе у тренутку склапања савеза, али су они касније пресудно утицали на њихову судбину. Дешавало се и да поједине државе склопе тајне савезничке уговоре с противником против неке од својих савезница, као у случају великих сила у 19. веку. То су чиниле због своје личне безбедности, јер је свака зазирала од друге државе.

Идентичност или подударност интереса зближавала је државе независно од њихових ранијих односа и идеолошко-политичких разлика. Тако су се савезништва успостављала и међу државама које су по много чему биле блиске, али и међу државама које су стално биле супротстављене, чак је међу њима долазило и до претње ратом. Подударност интереса увлачила је у савезништво и државе које су у неком ранијем периоду биле на супротној страни. Тако је, на пример, Јапан у Првом светском рату био на страни сила Антанте, а у Другом светском рату на страни Немачке и у ратном стању са ранијим савезницима.

Иако су у савезе улазиле на основу истих интереса, многе државе су имале и своје посебне разлоге, па им је савез био управо зато потребан. Савези међу великим силама стварани су не само ради јачања њихове заједничке безбедности већ и ради проширивања личних сфера утицаја, сходно њиховим посебним интересима. Малим земљама су савези са великим силама били потребни ради јачања позиције у односу на земље од којих су осећале опасност, или према којима су имале одређене територијалне аспирације. За велике силе то је био начин за наметање разних видова утицаја у тим земљама, или су желеле да их искористе за своје освајачке планове. Савези између мањих држава, поред интереса безбедности, стварани су и због стицања независности и јачања укупних веза међу државама чланицама. Међутим, често су интереси малих држава ометани понашањем великих сила ако су им били супротстављени интереси.

У пракси савезничких односа се показало да су се државе руководиле и другим критеријумима када би се нашле у ситуацији која је налагала потребу да уђу у одређени савез. Тада су поједине државе, велике или мале, улазак у савезнички однос условљавале одређеним уступцима, углавном територијалним, као наградом. Очекивана награда је била разлог за прихватање или неприхватање савезништва, па су, ако је било више понуда, процењивале која је боља, али и која страна у могућем или постојећем рату има више изгледа на успех, па су се тој страни приклањале. Тако се понашала Италија пред почетак

и у првој години Првог светског рата, као и Бугарска и Румунија. Италија је напустила Тројни савез, чији је била формални члан, и тајним Лондонским уговором из 1915. године приступила Антанти. Бугарској је била ближа политика Немачке и Аустро-Угарске, али је тек септембра 1915, после чврстих гаранција на штету Србије, приступила Тројном савезу. Румунија се ценкала са супротстављеним блоковима настојећи да остане неутрална, па је тек августа 1916. ушла у споразум с Антантом, а то је учинила након преокрета на бојном пољу на штету Немачке и пошто је добила обећање да ће после рата проширити територију добијањем Баната.

Политичка и идеолошка блискост, као и традиција, такође су били критеријуми којима су се неке државе руководиле приликом избора савезника. Међутим, сви ти критеријуми, а посебно традиционалност, били су последица околности да су се у дугим временским периодима поклапали интереси држава. Сама по себи, традиција није била ни мотив ни гаранција за успех савезништва. У војним савезима она је била последица подударања интереса, а не непосредни разлог за савезништво. На пример, Наполеон је увео блокаду Енглеске и заратио са Русијом зато што је она игнорисала ту блокаду. Исто тако, Француска и Велика Британија нису прихватиле савезништво са САД у Корејском и у Вијетнамском рату. Наиме, потенцирање традиционализма има психолошки, али не и фактички значај.

Веровање у традиционално савезништво често је заснивано на заблудама и одсуству спознаје неумитне истине да је савезништво искључиво ствар политичког опортунитета, односно да је савезничка помоћ ограничена мером интереса стране од које се таква помоћ очекује. Тако је српска дипломатија почетком Првог светског рата била у заблуди да је Русија ушла у рат због Србије,⁴ верујући у традиционално савезништво, засновано на верској и културној блискости. Чињеница је да је таква блискост неспорна, али и да се Русија савезнички односила према Србији само када је то одговарало њеним интересима, те да је Србија, нарочито од Првог српског устанка 1804. године, често била изневерена од руске дипломатије, и то управо у ситуацијама када јој је њена помоћ, а нарочито војна, била преко потребна. Српска влада је током прве године Првог светског рата била чак изложена снажним притисцима руске дипломатије да се одрекне одређених територија на рачун Бугарске, како би се она привукла на страну Антанте. Србија и Русија никада нису имале формални савез, док је, на пример, Русија такав савез склопила са Црном Гором 1910. године.⁵

Сличне заблуде српска дипломатија испољила је у вези с грчким савезништвом. Уговор о савезу између Србије и Грчке од августа 1867. био је основ политике балканског споразумевања конкретизованог у

⁴ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, „Српска књижевна задруга“, Београд, 1973, стр. 63.

⁵ О политичким аспектима тог савеза детаљније: Ј. А. Писарев, *Неки аспекти односа Русије са Црном Гором и Србијом почетком првог светског рата*, Историјски записи, књига XXIV, Титоград, 1967, стр. 230-233.

Први балкански савез (1866–1868), окренут против Турске. Међутим, уговор је настао после вишегодишњих мукотрпних преговора две земље, с обзиром на проблем поделе турског наслеђа на Балкану. Испоставило се, касније, да је Балкански савез био на маргини грчке спољнополитичке стратегије, а да је уговор са Србијом за Грчку био само једна од више политичких варијаната, коју је због устанка на Криту и могућег сукоба са Турском могла да користи за развлачење турских снага и слабљење притиска на Грчку.⁶ Када је Србија, у време догађаја у Босни и Херцеговини 1875. године, покушала да обнови Балкански савез, Грчка није била спремна на то јер није имала свог интереса, а наговештавала је политику пријатељства и сарадње са Турском.⁷ У Првом балканском рату 1912. године Грчка и Србија су биле само фактичке савезнице, јер Грчка ни тада није била заинтересована да савезништво са Србијом учврсти уговором. Међутим, када је 1913. године напала Бугарска (заједно са Србијом), дотадашња уговорна савезница у рату с Турском, грчка дипломатија је инстистирала да се српско-грчко савезништво формализује уговором, што је и учињено 1. јуна 1913. године. Тај уговор је обавезивао Грчку и када је Бугарска напала Србију 1915. године, али Грчка није желела, тј. није имала интерес да га испоштује.

У пракси се, такође, показало да политичке, конфесионалне и идеолошке разлике не морају да буду препрека државама при склапању савезништва. Државе су бирале савезнике и међу земљама са којима су чак биле у традиционално лошим односима, па чак и са којима су ратовале. На пример, Немачка је у оба светска рата била против САД, Француске и Велике Британије, али је, захваљујући њиховој попустљивости, између два светска рата економски и војно ојачала, а после Другог светског рата чак су је и економски помогли и примили у Атлантски пакт. Савезништво САД и Велике Британије са СССР-ом у Другом светском рату најбоље показује како идеолошке разлике не морају да буду сметња успостављању савезничких односа. То савезништво, у почетку фактичко а касније и уговорно, одржало се током свих ратних година и допринело победи над фашизмом.⁸ Њих је, једноставно, спојила заједничка опасност од Немачке. И стварање Балканског савеза 1954. године између Југославије, Грчке и Турске такође показује да различита политичка и идеолошка опредељеност не морају негативно да утичу на успостављање савезништва.

У пракси је било и наметнутих савезништава, тако да се није радило о обостраном избору војног савезника. Заправо, ако је избора и било, имала га је само држава која је могла да наметне савезнички однос.

⁶ Славенко Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903*, стр. 135.

⁷ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. I, „Просвета“, Београд, 1896, стр. 327.

⁸ Прво је 26. маја 1942. између СССР-а и Велике Британије закључен Уговор о савезништву у рату против хитлеровске Немачке и њених саучесника и о сарадњи и узајамној помоћи после рата, а 11. јуна 1942. између СССР-а и САД Споразум о принципима који ће се примењивати у узајамној помоћи у рату против агресије.

Такав случај је био са италијанско-албанским савезом из 1927.⁹ године, којим је Италија обезбедила своје војно и политичко присуство на Балкану. То се може рећи и за савезе у које су неке мање европске земље биле принуђене да уђу, као што су били Антикоминтерна пакт из 1936. године, а касније Тројни пакт Немачке, Италије и Јапана из 1940. године. Колико је у том случају питање избора савезника тешко можда најбоље показује све оно што се догађало и што је претходило приступању Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. године.

Избор савезника је, по правилу, сложено и тешко питање за сваку државу управо зато што је везан за њену безбедност, као и због тога што подразумева и материјалне и људске жртве савезника. Зато преговори о склапању савеза у већини случајева трају дуго, уз бројне тешкоће, поготову ако се то чини у мирнодопским условима. Колико год да су државе имале интерес да уђу у неки савез, морале су да мисле и о својим специфичним интересима и да према њима процењују да ли се конкретно савезништво исплати. Оно је често било ограничено уступцима друге стране, па чак и условљено притиском великих сила. Такође, велики значај за прихватање или одбијање савезничког аранжмана имала је и процена жртава које се морају поднети за савезника. Ако је постављени циљ оправдавао жртву као нужност за његово остварење, савезништво је могло да се оствари. У супротном, ако су жртве надмашивале вредност циља којем се тежило, савезништво је било осуђено на неуспех. У пракси се у многим случајевима потврдила та законитост. Наиме, ниједна савезничка држава никада није била спремна да због друге савезнице поднесе прекомерне жртве, осим ако је то било неопходно ради остварења сопствених интереса. Иако је имала уговор о савезу са Чехословачком из 1924. године, Француска је после догађаја 1938. године напустила свог савезника и предала га на милост и немилост Хитлеру. Совјетски Савез са тада стриктно држао слова свог савезничког уговора са Чехословачком из 1935. године, којим је совјетска помоћ везивана за француско реаговање ако Немачка нападне Чехословачку, а стварни разлог за совјетско уздржавање било је одсуство њеног интереса да се жртвује за савезницу. И многа друга савезништва пала су на испиту баш зато што савезнице нису биле спремне да се жртвују онолико колико је очекивала друга страна. Све то само потврђује да избор савезника увек доноси неизвесност хоће ли се такав савезник у одсудном тренутку савезнички понашати. Са том непознаницом се суочава свака земља која савезништво гледа као нужност у остваривању својих спољнополитичких циљева, без обзира на то да ли су они праведни или неправедни.

Питање поузданости војног савезништва

Питање поузданости војног савезништва неминовно се јавља и приликом избора војног савезника и након избора и склапања војног

⁹ Текст италијанско-албанског уговора видети у: *Survey of international affairs 1927*, Oxford, p. 542.

савеза. Државе које склопе савез очекују да он оствари функцију због које је и настао, а та очекивања су посебно изражена када наступи догађај који налаже ступање у дејство савезништва (*casus foederis*) и стави на проверу спремност савезника да поступе према закљученом уговору. Међутим, таква очекивања постоје и код фактичких савеза, будући да настају уочи или за време рата и да су засновани на заједничком интересу и циљевима.

Поузданост једног војног савеза цени се, пре свега, кроз стање односа међу савезницима, независно од тога да ли ће се постићи ратни циљеви, јер то не зависи само од односа савезника већ и од односа снага зараћених страна. Поузданост се цени и кроз степен безбедности сваке чланице савеза не само у односу на државу или државе против којих је савез окренут већ и у односу на државу или државе које су у истом савезу. Тај проблем, заправо, своди се на питање да ли је држава приступањем војном савезу остварила своју безбедност и у односу на савезничку државу (државе). То је питање посебно важно у савезима мањих држава и великих сила, а тиче се положаја мањих држава.

За поузданост војног савеза важан је и степен хомогености држава савезница, што подразумева усклађене односе међу савезницима и одсуство инцидентних ситуација. Јер, само хомогени савезнички односи могу бити гаранција успеха једног савеза. Дакле, када се разматра питање поузданости војног савеза морају се узимати у обзир следећа три критеријума: могућност остварења сврхе савезништва, безбедност чланица савеза унутар самог савеза и хомогеност савезничких односа као предуслов успешне мисије савеза.

Поузданост савезништва са становишта могућности постизања постављеног циља

Тај аспект поузданости савезништва може се разумети разматрањем питања да ли су војни савези, поготову они који се склопе у миру и у којима се одређује случај који се, евентуално, може догодити, гаранција да ће државе чланице приликом наступања тог случаја доследно испунити своје уговорне обавезе. Временски размак између настанка уговора о савезу и тренутка наступања *casus foederis* некада је веома дуг, јер се често дешавало да се од времена закључења уговора ситуација умногоме промени, што је доводило и до нестајања мотива за савезништво. Неподударност интереса у тренутку када је настао уговором предвиђени случај са оним што је било заједничко у интересима у време закључења уговора често је била разлог да се изађе из савезничког односа. Многи савези су се распали или су били јако уздрмани јер је нека од савезница (као у случају Италије, Русије и Грчке) у тренутку када је требало да савезнички реагује изгубила интерес да то учини. На пример, Русија је све до 1917. године испуњавала своје савезничке обавезе у Антанти. Међутим, када је након октобарских догађаја успостављена нова власт, дошло је до заокрета у руској савезничкој политици, па је сепаратно

изашла из рата и тако напустила, односно угрозила положај својих савезника.

Колико промене спољних околности могу да доведу до промене или губитка интереса за одржавање савеза показује и поступак Белгије према савезу са Француском. Две земље су још 1920. године склопиле уговор о савезу, који је био усмерен против могуће поновне немачке агресије на неку од њих. У то време Француска је била снажна и респективна војна сила, па је Белгији било у интересу да у њој нађе ослонац. Међутим, када је већ ојачана Немачка ремилитаризовала Рајнску област, Белгија се уплашила да ће то довести до француско-немачког сукоба, па пошто није желела да у њему учествује као француски савезник, једнострано је раскинула савезништво. Одлучујући се на то, белгијска дипломатија је сигурно узела у обзир промене околности у Европи, засноване на немачкој војној експанзији и неспремности Француске и других западних сила да се супротставе немачкој политици. Ни наведени савезнички уговори између Чехословачке и Француске, односно СССР-а, нису положили испит, јер те две силе, када је требало, нису показале спремност да се придржавају обавеза из савезничког уговора. Од тренутка када су уговори закључени до наступања познате минхенске кризе међународне околности су се толико измениле да су се те две заштитнице Чехословачке нашле потпуно немоћне пред немачком силом. Да би избегле даље конфронтирање са њом, одлучиле су да препусте Чехословачку Хитлеру. Такође, Мала антанта Југославије, Чехословачке и Румуније (1920–1921) и Балканска антанта Југославије, Румуније, Грчке и Турске (1934) нису успеле да се одрже јер су се од времена њиховог настанка до наступања догађаја због којих су склопљене десиле велике политичке промене на европском простору, које су радикално измениле интересе њихових чланица.

Наведени примери, као и многи други, јасно показују да савезнички уговори не морају да буду гаранција да ће се савезништво и остварити у одређеном тренутку и на договорени начин. Они потврђују да је савезништво искључиво питање политичког опортунитета, односно фактичко а не правно питање. Уговор је само средство које, с обзиром на значај, претпоставља испуњење, односно одговарајуће понашање уговорних страна. Међутим, савезнички уговори, по правилу, имају бројне формалне недостатке. Пре свега, не постоје казни и други облици за обезбеђивање њиховог испуњења. Зато су многи уговори пропадали, а државе које су их кршиле нису сносиле никакве последице.

Поузданост са становишта безбедности чланица савеза

Када држава улази у војно савезништво са једном или више држава чини то, по правилу, да би своју безбедност подигла на виши ниво и тако се боље заштитила од свог потенцијалног непријатеља. Међутим, поставља се питање да ли је таква држава обезбедила свој суверенитет и у односу на чланице савеза, односно да ли је безбедна унутар такве

организације, или савезништво није чврста гаранција за њену безбедност. При том, чињеница је да апсолутне суверености нема и да прихватањем уговорних обавеза из војног савеза свака држава донекле ограничава свој суверенитет, који може да се посматра и као прави, и као фактички суверенитет. У пракси се показало да се питање суверенитета углавном наметало мањим државама у вишестраним савезима у којима су доминирале велике силе.

Анализа текстова уговора о конституисању вишестраних војних савеза показује да у њима нема посебних клаузула којима се тај проблем регулише. У одредбама неких савезничких уговора (војни савези настали после Другог светског рата у систему Уједињених нација) само делимично су разрађени неки видови суверенитета држава чланица (положај у телима организације, начин гласања и доношења одлука, могућност напуштања уговора итд.), али нигде није потврђено начело о сувереној једнакости држава, које је једно од основних начела Повеље Уједињених нација. Улазећи у те, али и у неке раније војне савезе, многе средње и мале земље очигледно су имале илузију да ће на тај начин ојачати своју безбедносну позицију не само према трећим државама већ и према државама са којима су се нашле у савезу. То показују бројни примери из међународне праксе – слабије чланице војног савеза долазиле су под удар водеће силе у савезу због своје „непослушности“. У таквим савезима велике силе, на основу војне моћи, увек су остваривале доминантну и хегемонистичку позицију у односу на остале чланице, што је неминовно доводило и до њихове политичке супрематије у савезу, независно од тога што се из одредаба савезничког уговора стицао утисак о равноправности свих чланица. Велике силе су, због војне моћи и економске супериорности, увек биле у могућности да утичу на понашање слабијих савезница, па и да спрече неке њихове поступке ако би процениле да им нису у интересу. Такви поступци су спречавани политичким притисцима и претњама, па чак и војним интервенцијама. Две водеће светске силе у послератном периоду – САД и СССР, чак су створиле и одређена теоријска упоришта за своју доминацију у савезима које су предводиле: теорију о регионалном, тј. континенталном суверенитету, односно теорију о ограниченом суверенитету држава чланица.

Полазећи од теоријске концепције ограниченог суверенитета, Совјетски Савез је сам, или заједно са неким чланицама ВУ, војно интервенисао у Мађарској 1956. године, односно у Чехословачкој 1968. године, настојећи да спречи политичке промене у тим земљама, које су значиле одступање од задатих образаца политичког и економског развоја унутар социјалистичке заједнице. Теорија ограниченог суверенитета, наметнута из Москве, значила је да државе тог савеза немају самосталност, нити право да саме одлучују о својим унутрашњим питањима, односно да не располажу у целини својим националним суверенитетом, већ да морају да следе „колективни интерес“ у значењу које му даје водећа сила. На основу те теорије, Совјетски Савез је имао право да се према свом нахођењу меша у унутрашње ствари својих савезника,

па чак и да их војно угрози. Дакле, то „право“ је било усмерено од јачег ка слабијем савезнику.

И у оквиру неких војних савеза у којима су САД имале доминантну улогу својевремено су испољене сличне тенденције. Тако су, 1965. године, САД војно интервенисале у Доминиканској Републици ради збацивања легалне владе, под изговором да је она носилац опасности од „комунистичке инфилтрације“ у ту земљу. Ту интервенцију су засновале на теорији о праву интервенције у унутрашње ствари земаља Латинске Америке у интересу обезбеђења тзв. регионалне безбедности од комунистичке опасности (Доминиканска Република је била чланица Организације америчких држава (ОАД), у којој су САД имале доминантну улогу).

Својевремени наговештаји да би КП Италије на изборима могла да обезбеди присуство у италијанској влади забринули су америчку администрацију јер је у томе видела опасност по стабилност Атлантског савеза. Плашећи се могућег изласка Италије из те алијансе, САД ставиле су до знања да би у случају да то покуша примениле политичке и друге мере према Италији, али и неким другим европским чланицама у којима су комунистичке партије имале јаке позиције. Због тога су све партије еврокомунизма биле принуђене да у својим програмским документима изричито нагласе да у случају доласка на власт не би мењале међународни положај својих земаља, односно да би поштовале обавезе у оквиру Атлантског савеза.¹⁰ И садашње активно политичко и војно присуство САД на просторима претходне СФРЈ, мотивисано њиховим стратешким интересима, јасно показује амерички примат у том савезу.

Наведени примери јасно показују да мање државе у војним савезима нису имале исти положај, нити су имале право да суверено утврђују и спроводе своју унутрашњу и спољну политику. Покушај напуштања утврђене политике понашања неке од њих су платиле високом ценом. Користећи своју укупну моћ, велике силе су увек могле политички и војно да се мешају у унутрашње ствари својих савезника, доводећи тако у питање њихова суверена права, па су мале савезничке државе биле принуђене на слепу покорност вољи велике силе. Такође, у пракси се показало да безбедност чланица савеза не мора увек да угрожава водећа сила савеза, већ да то може да буде и друга савезница, која нема такав третман. Пример за то су више деценија тешко нарушени односи између Грчке и Турске због нерешених питања око Кипра и територијалног проширења на Егејском мору, који су у више наврата могли да проузрокују избијање рата између те две чланице Атлантског савеза.

Из искустава везаних за војне савезе познато је да мале државе ни у билатералним савезима са неком од великих сила нису успевале да избегну одмазду велике силе због „непослушности“. На пример, Естонија, Летонија и Литванија су са СССР-ом, 1939. године, појединачно

¹⁰ Ранко Петковић, *Безбедност у политичком и правном поретку УН*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 1-2/1985, стр. 13.

закључиле уговоре о узајамној помоћи, али је СССР наведене уговоре тешко погазио након агресије на те три земље, будући да је имао за то одрешене руке од Хитлера на основу тајног анекса уговора о ненападању са њим из 1939. године.¹¹ Једноставно, те земље су биле совјетска интересна сфера и СССР их је окупирао, а затим себи насилно припојио.

Уговори о савезу, дакле, не пружају чврсту гаранцију државама чланицама, а посебно мањим, у погледу њихове безбедности унутар савеза. Страна која има већу војну силу, има и већу политичку моћ и утицај на остале савезнике. Тако се успоставља фактички систем субординације међу чланицама савеза, односно њихова хијерархија. Међутим, и у савезима у којима таква хијерархија није изразита, као што је, на пример, савез арапских земаља, заснован на Уговору о заједничкој одбрани и економској сарадњи из 1950. године, питање безбедности чланица није ништа мање актуелно. То показују бројни оружани сукоби између неких од тих држава, због чега су многе од њих биле принуђене да на основу међусобних билатералних савеза заштите свој суверенитет.

Поузданост са становишта хомогености унутар војног савеза

Хомогеност међу чланицама једног војног савеза неопходан је предуслов да тај савез функционише и постигне циљ због којег је створен. Што су односи међу савезницима усклађенији по свим неопходним питањима и лишени међусобних неспоразума и сукоба, то су веће могућности да савезништво успе.

Међутим, показало се да није било савеза у којем је владала апсолутна хомогеност, па чак ни када су у питању савези који су успешно остварени у рату. Унутар сваког савеза било је већих или мањих проблема, билатералних или вишестраних, мирнодопских или ратних. То је ометало функционисање савеза, а у случајевима где није било чврстих веза међу савезницима, или су њихови односи били компликовани и неискрени, савези су пропадали. Појединачни интереси савезника често су компромитовали, па и угрожавали остварење заједничког интереса због којег је савезништво успостављено.

Света алијанса (савез Аустрије, Пруске и Русије из 1815. године), на пример, била је суочена с бројним унутрашњим проблемима због многих несугласица међу њеним чланицама. Односи међу тадашњим великим силама, које су чиниле тај савез, били су крајње неискрени и оптерећени сталним страховањима једних од других. Показало се да су и њихови интереси били опречни, а бројне међусобне размирице и подвале стварале су неповерење, које је доводило до озбиљних унутрашњих криза и, на крају, до дефинитивног распада савеза. Колико су односи били поремећени показује и чињеница да су неке чланице склапале тајне савезе против треће чланице, и то првенствено против

¹¹ Детаље тог споразума видети у: *Документи о сарадњи Хитлер–Стаљин*, Загреб, 1946.

Русије (тај савез треба посматрати у оквиру потребе за успостављањем равнотеже снага европских сила 19. века).

И након распада Свете алијансе европске силе су наставиле с политиком склапања савезништава, али су и ти савези били оптерећени сумњичавошћу и страхом једних савезница од других, па су се распадали. И док су трајали, савезнице су тајно радиле једна против друге, као што су то урадиле Немачка и Аустрија 1879. године у односу на Русију, иако су са њом чиниле тзв. Тројецарски савез. Русија је, опет, две године касније ушла у савез са Француском, и тако фактички напустила претходни савез, који је био антифранцуски оријентисан.

Потреба за одржавањем равнотеже снага између европских сила доводила је до њиховог сталног прегруписавања у различите таборе. Страх од једне силе груписао је остале земље у савез ради парирања снага и онемогућавања да оствари хегемонију. Међутим, ти савези нису били хомогени јер је свака савезница тежила сопственој хегемонији, па је због тога и дошло до њиховог поларизовања на два супротстављена војна табора, чији је судар довео до светског рата с фаталним последицама. Али, ни у тим сучељеним блоковима није владала хармонија у односима међу чланицама. У Тројном савезу Немачка је имала апсолутни примат. У њеним односима са Аустроугарском било је много неспоразума, поготову о питању компензације Италији ради њеног задржавања у савезу. Прелазак Италије у супротни табор, 1915. године, потврдио је да Тројни савез нема чврсту унутрашњу спону.

Ништа мање проблема није било ни у Антанти, јер су међу чланицама избиле бројне несугласице. Највеће спорење настало је око стратегијског плана ратовања. Француска и Енглеска су западни фронт сматрале главним стратешким простором ратовања, па су настојале да Русији дају улогу силе која ће везати за себе противника када то буду захтевале те две савезнице. Русија је тако добила незахвалан положај у савезништву, који је био условљен и њеном зависношћу од енглеско-француског капитала. Дуготрајно развлачење преговора везаних за координацију фронтова компликовало је њихове позиције на фронту и допринело да се рат одужи. Међу савезницима је истовремено постојао и сукоб око поделе ратног плена, јер је свака од њих у том рату видела могућност да након победе оствари своје територијалне аспирације. Сепаратни излазак Русије из рата 1917. године био је још један показатељ нехомогености тог савеза, независно од победе коју је остварио.

И у многим савезничким аранжманима насталим у периоду између два светска рата није било хомогености међу чланицама до нивоа који би гарантовао успешно остваривање савезничких планова. Најбољи пример за то су наведени савези Чехословачке са Француском и СССР-ом, који су пропали 1938. године, а исто је било и са савезом између СССР-а и Француске из 1935. године. Страх од Немачке био је заједнички, али хомогености у савезу није било, чему је умногоме доприносило међусобно неповерење две земље, засновано на великим идеолошким разликама. Француска је, чак, денунцирала Немачкој тај

савез, наговештавајући да може увек да га раскине ако би то било у интересу унапређења француско-немачких односа.¹² Када је Француску напала Немачка 1940. године, СССР није реаговао јер је већ са Немачком имао уговор о ненападању. И односи међу савезницима у Малој и Балканској антанти такође су варирали због многих међусобних политичких проблема, а преусмеравањем спољне политике неких чланица та два савеза према силама Осовине дефинитивно је била нарушена каква-таква дотадашња хомогеност, па су се и они распали.

Док је трајао Други светски рат, међу чланицама два супротстављена војна блока испољаване су озбиљне несугласице, које су слабиле њихову унутрашњу кохезију. Савезници у Тројном пакту били су заједно само у мери у којој су могли да задовоље своје планове. Њих су, међутим, разједињавали многобројни сукоби интереса. Није било ни заједничке војне команде, а карактеристично је да до почетка рата нису вођени никакви преговори унутар савеза о дефинисању јединствених војних циљева, нити су изграђивани јединствени стратегијски планови, па чак ни када је Италија, јуна 1940, ступила у рат. Чак ни споразум савезника о подели војишта у Европи није испоштован, јер је Немачка, мимо договора, окупирала Норвешку, док је Италија, без обавештења, упала у Либију и Египат, а затим и у Грчку. Хитлер је, чак, тајећи од Мусолинија обављао припреме за напад на Совјетски Савез.¹³ Уосталом, зазирања на линији Берлин – Рим постојала су још много пре стварања коалиције, јер Мусолинију није ишла у прилог немачка политика у деловима Европе на које је он претендовао, а ни Хитлер није ценио свог савезника, али му је био потребан.

И у односима великих сила унутар антихитлеровске коалиције, током рата, појавили су се проблеми који су озбиљно реметили односе и отежавали функционисање савеза. Сукоби интереса око отварања тзв. западног фронта,¹⁴ као и у вези с југоисточном Европом,¹⁵ према којој су СССР и Велика Британија имале политичке аспирације као зони свог утицаја, озбиљно су компромитовали односе у том савезу. Лицемерје, двоумљења, неповерење, разна подметања и закулисне игре међу лидерима три савезничке силе били су разлози који су слабили кохезију унутар блока и доводили га у тешка искушења. После заједничке победе у рату, односно престанка заједничке опасности, савезници су се удаљили и претворили у опасне непријатеље. Уместо трајног мира и просперитета, свет је у периоду после рата ушао у стање “хладног рата”, којем су тон давале управо те велике силе, али сврстане у два антагонистичка војна блока – НАТО и Варшавски уговор. Међутим, ни унутар та два војно-политичка савеза није никада било апсолутне

¹² В. П. Потемкин, *Историја дипломатије*, Државни издавачки завод Југославије, свеска III, стр. 463.

¹³ Д. М. Проектор, *Агресија и катастрофа*, „Вук Караџић“, Београд, стр. 137.

¹⁴ О томе детаљније у фељтону Слободана Нешовића: *Сукоби велике тројице око другог фронта*, „Политика“, 9–21. октобар 1995.

¹⁵ Опширније: Елизабет Баркер, *Британска политика на Балкану у другом светском рату*, „Глобус“, Загреб, стр. 145.

хомогености међу чланицама. Односи у оба савеза били су оптерећени многим проблемима, а основ за то су били различити, понекад и сукобљени, интереси земаља чланица.

Спорови у НАТО-у око пријема СР Немачке, независна оријентација Француске и њено повлачење из војне структуре алијансе, стални сукоби између Грчке и Турске, противљење западноевропских чланица, седамдесетих година, да се на њиховој територији инсталирају америчке нуклеарне ракете средњег домета, одбијање Норвешке и Данске да те ракете буду постављене на њиховој територији и недавни супротстављени интереси око питања везаних за решавање сукоба на тлу СФРЈ, само су неки од показатеља да ни тај савез није без озбиљних унутрашњих проблема.

Ништа мање унутрашњих проблема није било ни унутар Варшавског пакта. Покушаји политичких промена у Мађарској и Чехословачкој нагостили су постојање „пукотина“, које су, међутим, совјетском војном интервенцијом „саниране“. За све време трајања тог савеза понашање Румуније је често било другачије од утврђене унутрашње политике савеза. Фактички излазак Албаније из тог блока 1961. године, а формални након догађаја у Чехословачкој 1968. године, био је још један од значајних догађаја који су нарушавали хомогеност тог савезништва.

И бројне друге билатералне и вишестране савезе настале у послератном периоду није карактерисала велика хомогеност. Арапске земље, иако окупљене у Арапској лиги, стално су биле у међусобним споровима, и то до нивоа који их је често доводио у стање отвореног непријатељства и рата.

У савезничкој пракси Србије, Црне Горе и Југославије било је много примера који су указивали да није било довољно, или није уопште било неопходних спона међу савезницима које претпостављају чврстину и компактност савеза. Недостатак тих спона, или њихова релативност, отежавали су савезнички положај тих држава, посебно у ситуацијама када су оне биле ратне савезнице. Колико год да је уговор о савезу између Србије и Црне Горе из октобра 1866. наговештавао велике дане за две савезничке и братске државе, и уливао веру да ће њихови циљеви – уједињење у једну државу након ослобођења од Турске – то савезништво учинити чврстим и хомогеним, у пракси је показало нешто сасвим друго. Хомогеност тог савеза нарушавана је међудинастичким ривалитетом, заснованим на различитим интересима београдског и цетињског двора. Иако је идеја о уједињењу и заједничкој борби против Турске била племенита и величанствена, компромитована је борбом две династије око престола у новој (заједничкој) држави, што је слабило савезништво у веома значајним историјским тренуцима за две земље. Тај ривалитет је настављен и наредних деценија, и био је велика сметња не само за уједињење две земље већ и за функционисање њиховог војног савезништва. По доласку на власт, Милан Обреновић је још више удаљио Београд од Цетиња. Као аустрофил и велики противник црно-

горског двора, он је 1881. године с Аустро-Угарском склопио тајну конвенцију, која је касније допуњена обавезом те силе да војно штити Србију од евентуалног напада Црне Горе, што показује колико су тада те две српске земље биле међусобно удаљене иако их је везао нови уговор о савезништву, склопљен 1876. године. И у време склапања тог уговора односи између две династије били су оптерећени и сукобљени због различитих аспирација према Херцеговини, што је умањивало перспективе устаника у Херцеговини, који су у Србији и Црној Гори видели снажан ослонац за своју борбу против Турске.

Ништа мање проблема није било ни током српско-црногорског савезништва у првим годинама Првог светског рата, који су претили да дође до раскида савезничких односа. То се није десило захваљујући активностима руске дипломатије, која је инсистирала на очувању савезништва, али и уверењу српске владе да би раскид са Црном Гором можда задао судбоносни ударац остварењу југословенске идеје, на којој је Пашић све време инсистирао.¹⁶ Капитулација Црне Горе 1916. године означила је и дефинитиван крај тог савезништва.

Ратна савезништва Србије и Црне Горе показују да ни војни савези по много чему блиских земаља не морају да буду хомогени, односно да ни велики разлози због којих се ствара савезништво, као што су били савези те две државе, нису гаранција да ће савезнички односи бити компактни и засновани на потпуној координацији савезника. Очигледно је да и у тако тешким и судбоносним тренуцима, какви су били за Србију и Црну Гору у Првом светском рату, савезништво може да се искомпликује и ослаби због различитих интереса и појединачних циљева савезника.

Војно-политички савези Југославије и земаља „народне демократије“ закључени одмах после Другог светског рата за све време трајања били су оптерећени неповерењем и несугласицама. Совјетска тежња за доминацијом осећала се и преко земаља које су са Југославијом закључиле уговоре о међусобној сарадњи и помоћи, што је Југославију водило ка подређеној улози. Уосталом, сви ти савези су постали неважећи када је СССР оптужио Југославију за „ревизионизам“, а њено руководство за „агентуру Запада“. Тако идеолошка и политичка блискост ни у тим савезима није била чинилац стварања кохезије у њима. То и није могло да буде јер односи међу социјалистичким земљама у то време, у суштини, нису били засновани на потпуној равноправности, већ на примату и хегемонији Совјетског Савеза. У таквим условима ниједно од тих савезништава није могло да буде поуздано.

И из наше савезничке праксе може се извући поука да ни снага циљева због којих се савези склапају, макар били и на самом врху националних и државних интереса, ни околности у којима се савези остварују, макар биле тако тешке као што је рат, не морају увек да

¹⁶ О проблемима српско-црногорског савезништва у Првом светском рату видети детаљније: Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Институт за савремену историју, Београд, 1973, стр. 147–160.

буду кохезиони чиниоци савезништва, односно чиниоци који ће гарантовати унутрашњу хармонију у савезу, па тако и његову поузданост. И када им се интереси и циљеви поклапају, државе настоје да на основу свог „дискреционог права“ остваре и неке своје интересе, који често могу да буду неотклоњива сметња приликом постизања заједничких интереса. Тада неминовно долази до несугласица међу савезницима, што савезништво доводи до тешких искушења и чини га непоузданим.

Закључак

Када једна држава процени да склапање војног савеза има стратешки значај за остварење неких њених државних циљева, неминовно јој се намећу два проблема: избор војног савезника и неизвесност да ли ће такав савез бити успешан, односно поуздан.

Питање избора војног савезника је прва и основна дилема државе за коју је савезништво важна спољнополитичка оријентација. Приликом избора савезника она се руководи одређеним критеријумима, а њихов избор зависи од бројних околности. Проблем избора савезника у основи је везан за постојање истоветних интереса. Међутим, у пракси се потврдило да су државе често, приликом уласка у војни савез, имале и своје специфичне интересе, супротстављене заједничким интересима, што је слабило савезничке односе и доводило до краха савезништва. Дакле, свако савезништво је искључиво везано за интересе и политички опортунитет, а не за осећања или сентименталне мотиве. Зато су многе државе платиле високу цену због веровања у традиционално савезништво или пријатељску наклоност народа од чијих држава су очекивале помоћ. Наиме, ни политичка ни идеолошка блискост нису могле бити основ савезништва ако у конкретном случају није постојало јединство интереса. Ако је такво јединство постојало, онда ни политичке, конфесионалне, идеолошке и друге разлике нису биле препрека државама да склопе и одрже савезништво.

Избор савезника је, по правилу, сложено и тешко питање за сваку државу управо зато што је најчешће везано за њену безбедност, као и због тога што подразумева материјалне и људске жртве савезника. Питање поузданости војног савезништва неминовно се поставља и док се бира савезник и након оствареног избора и склапања савеза. Поузданост војног савеза цени се, пре свега, на основу могућности да се постигне постављени циљ, степена безбедности сваке његове чланице, не само у односу на спољну опасност већ и на унутрашњем плану, и степена хомогености држава чланица.

У пракси савезничких односа показало се да многи савезнички уговори нису били гаранција успешности савеза јер су нестајали у тренутку када је требало да се остваре због недостатка интереса неке савезнице. Односно, интерес у том тренутку није одговарао интересу у време закључења уговора о савезу. Показало се, такође, да уговори о савезништву нису чврста гаранција безбедности државама чланицама

унутар савеза. Јер, безбедност појединих држава чланица, нарочито слабијих, угрожавале су водеће силе у савезу и поред тога што су у савезничком уговору чланице третиране као равноправне. Анализа савезничких односа указује и на то да није било савеза у којима је владала апсолутна хомогеност држава чланица, па чак ни када су у питању савези који су успешно остварени или који још постоје.

Може се закључити да је међународна дипломатија и по питању савезништва подложна различитим облицима понашања, које карактеришу дволичност, некоректност, нелојалност, подметање и закулисне игре. Сви ти облици понашања држава чланица, многих до сада познатих савеза, јесу чињенице на основу којих се може ценити њихов квалитет, односно поузданост. Веома је мало савеза који су били лишени таквих појава, па чак и онда када су настајали између земаља међусобно веома блиских по многим питањима. Очигледно, интерес је категорија која диктира начин понашања савезника, па ако то интерес налаже, у савезништво се могу унети и облици понашања који са становишта етике подлежу критици и осуди.

Литература:

1. Андреја Милетић, *Француска и Атлантски савез*, „Савремена администрација“, Београд, 1973.
2. Богдан Кризман, *Вањска политика југословенске државе 1918–1941*, „Школска књига“, Загреб.
3. David Robertson, *The USA and NATO*, Europa Publications, 1990.
4. Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Институт за савремену историју, Београд, 1973.
5. Ј.А.Писарев, *Неки аспекти односа Русије са Црном Гором и Србијом почетком првог светског рата*, Историјски записи, књига XXIV, Титоград, 1967.
6. Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Српска књижевна задруга, Београд, 1973.
7. Милија Коматина, *Србија и Црна Гора – уједињење које је хтео народ*, „Политика експрес“, 18. фебруар 1996.
8. Ранко Петковић, *Безбедност у политичком и правном поретку УН*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 1–2/1985.
9. Славенко Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903*, Београд, 1992.
10. Слободан Нешовић, *Сукоби велике тројице око другог фронта (фељтон)*, „Политика“, 9–21. октобар 1995.
11. Слободан Нешовић, Бранко Петрановић, *Југославија и уједињени народи*, „Народна књига“, Београд.
12. Живко Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске и Централне силе 1914–1918*, Институт за савремену историју, Београд, 1985.
13. Живко Аврамовски, *Балканска антанта*, Институт за савремену историју, Београд, 1986.
14. В.П.Потемкин, *Историја дипломатије*, три свеске, Државни издавачки завод Југославије.
15. Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, „Нолит“, Београд.
16. Зоран Вучинић, *Војни савези од Свете алијансе до НАТО*, НИУ „Војска“, Београд, 1996.